

Kiezersorganisatie en kandidaatstelling na de grondwetsherziening van 1848

Over de verkiezing van de heer Nedermeijer Ridder van Rosenthal tot lid van de Tweede
Kamer der Staten-Generaal na de grondwetsherziening van 1848.

J.C. van den Heuvel

S4805976

Bachelorwerkstuk

Begeleidster: E. Hagen

Woordenaantal: 9965

Datum: 2 juli 2020

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
Status questionis	6
Concepten en methodiek	11
2. De positionering van Van Rosenthal in de jaren 1840	14
3. De Mysis Sacrum-vergaderingen	18
4. Een levendige en conflictueuze praktijk?	23
5. Conclusie	28
6. Bibliografie	31

Inleiding

‘‘Het strijdt zoozeer met mijne beginselen, om door het aannemen of goedkeuren van eenig vooraf gesteld programma de vrijheid en onafhankelijkheid, die ieder volksvertegenwoordiger tot aan het plechtig oogenblik der eindbeslissing behoort te bezitten, aan zedelijke banden te leggen, dat ik, alléén op dien grond, geweigerd heb aan eene commissie van kiezers in het district mijner inwoning eene verklaring te geven, die overigens ieder welgemeend volks-vertegenwoordiger gerustelijk zoude kunnen afleggen.’’¹

Dit was de schriftelijke verklaring van Johan Theodoor Hendrik Nedermeijer ridder van Rosenthal, nadat hem werd gevraagd te verschijnen op een kiezersvergadering, om zich aldaar te verbinden aan het door de kiezersvergadering aangenomen verkiezingsprogramma. Deze afwijzing was prijzenswaardig te noemen, aldus de thorbeckiaans gezinde *Arnhemsche Courant*. Zo werd beschreven dat Van Rosenthal vanwege zijn weigering een uitstekende blijk gaf van de constitutie en daarmee aantoonde een ‘man van karakter’ te zijn, omdat hij opkwam voor het algemeen belang in plaats van de deelbelangen van zijn achterban.² Het betreffende tafereel speelde zich af op 27 november 1848, daags voor de eerste directe verkiezingen voor de Tweede Kamer. De nieuwe Grondwet van 1848, die op het conto van Johan Rudolph Thorbecke staat geschreven,³ schafte het uit 1814 daterende kiesstelsel met trappen en standen af en introduceerde kiesdistricten met direct kiesrecht voor een selecte groep kiezers die voldoende belasting betaalden.⁴ Het gevolg was dat in Arnhem – waar Van Rosenthal uiteindelijk werd afgevaardigd om zitting te nemen in de Tweede Kamer – slechts 972 mannen stemgerechtigd waren, wat neerkwam op ongeveer 10% van de meerderjarige mannelijke bevolking.⁵ Naast het directe kiesrecht bood de Grondwet van 1848 de vrijheid om verenigingen op te richten. Tijdens de eerste directe verkiezingen ontstonden lokale kiezersvergaderingen die zich bezighielden met de kandidaatstelling van potentiële Tweede Kamerleden.⁶

De afwijzing van Van Rosenthal om zich te binden aan een verkiezingsprogramma geeft een glimp weer van de door de thorbeckiaanse liberalen gewenste politieke cultuur van destijds.

¹ ‘Binnenlandsche Berigten. Arnhem, 27 november’, *Arnhemsche Courant* (28 november 1848).

² Ibidem.

³ De laatste jaren is dit beeld wel bijgesteld en is er ook aandacht voor de rol van Kamerlid Dirk Donker Curtius: M. van de Waardt, *De man van 1848. Dirk Donker Curtius* (Nijmegen 2018).

⁴ J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978) 72.

⁵ L. Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987) 305, 314.

⁶ A. van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging. Het publieke debat over en experimenten met kandidaatstelling en kiezersorganisaties bij de eerste directe Tweede Kamerverkiezingen in 1848’, *De Moderne Tijd* 1:3-4 (2017) 247-276, aldaar 248.

Het doel dat Thorbecke en andere liberalen met de grondwetsherziening van 1848 voor ogen hadden, was de invoering en bestendiging van een politieke cultuur gebaseerd op de selectie van bekwame politici die, vanwege hun vaardigheden en niet vanwege hun persoonlijke connectie met de kiezer, werden gekozen door een selecte groep kiezers. Politici moesten zich onafhankelijk opstellen tegenover het electoraat. Van belang was vooral dat het Kamerlid op basis van eigen inzicht en overtuiging tot zijn beslissingen kwam – hij stemde in de Tweede Kamer aldus zonder last en ruggespraak. Het was volgens de thorbeckiaanse liberalen niet de bedoeling dat politici zich op enigerlei wijze verbonden aan een groep kiezers of een kiezersvergadering, zij het door middel van het doen van beloftes of het onderschrijven van een verkiezingsprogramma.⁷

Naast de parlementaire afstandelijkheid die door een klein clubje thorbeckiaanse liberalen werd aangehangen, was de politieke cultuur van de oude Republiek in het pas opgerichte Koninkrijk nog springlevend, waarbij Kamerleden en lokale bestuurders elkaar in het zadel hielpen. Dit blijkt ten eerste uit het politiek bestel met zijn kiesstelsel gebaseerd op trappen en standen. De leden van de Tweede Kamer werden gekozen door de leden van de Provinciale Staten, die op hun beurt werden gekozen via een ingewikkeld systeem van standen bestaande uit de adel, de ‘landelijke stand’ en de steden. Op het platteland en in de steden werden kiescolleges samengesteld die voornamelijk bestonden uit oud-regenten – bestuurders van de oude Republiek. Zij stuurden uit hun kring afgevaardigden naar de Provinciale Staten. Het kiesstelsel leek dan enigszins ‘democratisch’ met zijn kiescolleges. In de praktijk verliep het stemproces vooral erg oligarchisch.⁸

Het gevolg van deze tweeledigheid – de parlementaire afstandelijkheid van de liberalen en de oude politieke cultuur – was direct merkbaar in de Tweede Kamer. De afkeer jegens politieke organisaties in het jonge Koninkrijk was groot.⁹ Na de oprichting van het Koninkrijk werd daarom door het grootse deel van de Kamerleden aangespoord om in te stemmen met de nationale eenheid onder leiding van koning Willem I. Er was vanaf de start van het Koninkrijk onmiskenbaar sprake van een identiteitscrisis en een ‘gevoelde noodzaak tot wederopbouw’. Een crisis die in de jaren veertig alleen maar zou verergeren. Dit leidde in eerste instantie tot een politieke eensgezindheid in het parlement. Er was geen plaats voor politiek bombarie.¹⁰

⁷ H. Kaal, ‘Politics of place: political representation and the culture of electioneering in the Netherlands, c. 1848-1980s’, *European Review of History* 23:3 (2016) 486-507, aldaar 489-490.

⁸ S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 106-107.

⁹ J.A.O. Eskes, ‘Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848’ in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 62-83, aldaar 62.

¹⁰ *Ibidem*, 67.

Later – in de jaren veertig – zou de crisis zich nog duidelijker manifesteren, waardoor met name het kleine clubje doctrinaire liberalen goede redenen zagen voor een grondwetsherziening. In 1848 zouden ze hier, met behulp van de koning, uiteindelijk in slagen.¹¹

De eerste directe verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1848 verdienen daarom bijzondere aandacht. Zeker omdat, in tegenstelling tot de jaren daarna, in 1848 de verkiezingen geheel in het openbaar plaatsvonden.¹² Het kiesstelsel gebaseerd op ingewikkelde trappen en standen werd vervangen voor een districtenstelsel met direct kiesrecht. Elk district zou een kandidaat afvaardigen naar de Tweede Kamer. Hierover werd veelvuldig gediscussieerd in de veelal liberaal georiënteerde dagbladen als het *Algemeen Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en de *Arnhemsche Courant*. In de loop van november 1848 volgden experimenten met openbare kiezersvergaderingen die zich bezighielden met de voordracht van potentiële Tweede Kamerleden.¹³

In het eerste kiesdistrict van Gelderland, Arnhem, werd uiteindelijk Van Rosenthal afgevaardigd om zitting te nemen in het parlement. Van Rosenthal was al sinds 1841 lid van de Tweede Kamer.¹⁴ Daarnaast deed hij sinds 1816 dienst als advocaat te Arnhem en werd hij in 1834 opgenomen in de Nederlandse adelstand. De vader van Van Rosenthal, Hans Heinrich Conrad von Rosenthal, kwam in 1787 naar de Republiek om, na het conflict tussen stadhouder Willem V en de patriotten, mee te vechten met het Pruisische leger.¹⁵ Van Rosenthal kon, gelet op zijn achtergrond, gemakkelijk doorgaan als conservatief Kamerlid van de oude stempel. Hij toonde zich in de Tweede Kamer echter ook een voorstander van grondwettelijke hervormingen en kwam daarmee deels tegemoet aan de wensen van de thorbeckiaanse liberalen. Tevens werd hij in de *Arnhemsche Courant* geroemd om zijn veranderingsgezindheid en zijn ‘liberale’ stijl van politiek bedrijven, zoals die werd voorgestaan door Thorbecke.¹⁶ In die zin stond Van Rosenthal met zijn rechterbeen nog in de traditie van de oude regenteske politieke cultuur en met zijn linkerbeen al aan de zijde van de grondwettelijke hervormingen.

De vraag die deze tweeslachtigheid oproept, is of het verkiezingsproces in Arnhem wijst op enige continuïteit met de regenteske wijze van verkiezing, of dat al enig politiek debat ontstond te midden van de liberale Arnhemse burgerij. Om dit nader te bestuderen staat in dit

¹¹ Boogman, *Rondom 1848*, 9.

¹² Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 248.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Biografie van J.T.H. Nedermeijer Ridder van Rosenthal, https://www.parlement.com/id/vg09113koxva/j_th_h_nedermeijer_ridder_van_rosenthal (geraadpleegd 26 maart 2020).

¹⁵ Gelders Archief (hierna: GA), Familie Bosch van Rosenthal (0724), Inleiding 3.2; GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 177a, Adelsdiploma voor J.Th.H. Nedermeijer van Rosenthal (1834).

¹⁶ ‘De verkiezingen voor Gelderland’, *Arnhemsche Courant* (2 november 1848).

bachelorwerkstuk de volgende onderzoeksvraag centraal: Hoe past (het proces van) de verkiezing van Van Rosenthal tot Tweede Kamerlid in het toenmalige volop gevoerde publieke debat over de experimentele fase van de kiezersorganisaties, die principieel haaks stonden op de sinds 1814 gecultiveerde afkeer van georganiseerde vormen van partijpolitiek? Met deze vraag zal gepoogd worden om de politieke organisatievorming rondom de verkiezing van Van Rosenthal in 1848 bloot te leggen aan de hand van krantenartikelen, gevoerde correspondentie van Van Rosenthal met kiezers en kandidaten en persoonlijke aantekeningen van Van Rosenthal zelf. Met de onderzoeksvraag wordt onderzocht of er al dan niet sprake was van een levendige en conflictueuze praktijk tijdens de verkiezingen in het Arnhemse kiesdistrict.

Er zal allereerst worden gekeken naar welke positie Van Rosenthal innam ten opzichte van de (mislukte) constitutionele hervormingen in de jaren 1840. Daarna zal ingezoomd worden op de grootste kiezersvergadering in Arnhem – de Muis Sacrum-vergaderingen. Hoe verliepen de vergaderingen? Was er sprake van eensgezindheid of ontstond er juist discussie en conflict? En bovendien, wat waren de uitkomsten van de kiezersvergaderingen? In het laatste hoofdstuk zal gekeken worden of er – naast de Muis Sacrum-vergaderingen – nog andere activiteiten of signalen waren die wezen op een levendige en conflictueuze praktijk.

Status questionis

Met de bestudering van de verkiezing van Van Rosenthal wordt gepoogd een aanvulling te geven op de recente historiografische ontwikkelingen in het debat over politieke participatie en organisatie. Het bredere thema van het onderzoek werpt licht op de opkomst van burgerlijke participatie en politieke verenigingen in Nederland, na de introductie van het directe kiesrecht in 1848. Het onderzoek volgt de trend om naast de parlementaire politiek, ook de buitenparlementaire politiek, bestaande uit onder andere de groei van een nieuwe pers en de verhouding tussen politici en hun achterban te onderzoeken. Daarbij gaat de aandacht onder andere uit naar de verschuiving van de plaats waar politiek ontstond en de plaats waar over politiek werd gesproken.¹⁷

Op internationaal gebied blijkt uit recentelijk onderzoek dat de jaren 1848-1851 een sleutelmoment zijn geweest in de bredere ontwikkeling van politieke participatie en organisatie. Hierbij wordt de politieke organisatievorming, waaronder het ontstaan van kiesverenigingen, gezien als een exponent van de zogeheten ‘clubkoorts’ – de organisatiemanie die ontstond na de revoluties in Frankrijk en even later ook Duitsland, waarbij revolutionairen en de burgerij

¹⁷ I. de Haan & H. te Velde, ‘Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900’, *BMGN*, 111:2 (1996) 167-200, aldaar 167-168.

massaal naar ‘clubs’ gingen om zich te verenigen en zodoende te participeren in het publieke debat.¹⁸ In kiezersvergaderingen werden redevoeringen gehouden, debatten georganiseerd en kandidaten geselecteerd voor de nationale parlementen. Deze ontwikkeling in Duitsland en Frankrijk wordt gezien als het fundament van de politieke organisaties, die enkele decennia later gevormd werden in de negentiende eeuw.¹⁹ Historicus Adriejan van Veen merkt terecht op dat in deze internationale literatuur aan Nederland geen aandacht is besteed en ook in de Nederlandse historiografie is er nauwelijks aandacht voor het debat over politieke participatie en politieke organisatievorming in Nederland aangaande het jaar 1848.²⁰

Voor wat betreft het jaar 1848 in Nederland ligt in de historiografie voornamelijk de focus op het niveau van koning, regering en parlement. Zo heeft historicus Johan Boogman – die een overzichtswerk schreef over 1848 – voornamelijk de ontwikkelingen geschetst die zich afspeelden op parlementair niveau. Hij ziet het jaar 1848 wel als een cesuur in de Nederlandse politieke geschiedenis, maar zeker niet als een radicale breuk. De positie van de liberale Kamerleden is in de jaren na 1848 nog betrekkelijk zwak, en ook het in 1848 gecreëerde politieke bestel was vooral te danken aan het ingrijpen van een uiterst nerveuze koning, na de revoluties in Frankrijk en Duitsland.²¹ Hoewel Boogmans studie redelijk gedateerd is, heeft het een grote stempel gedrukt op de historiografie over het jaar 1848. Evenals Boogman betoogt historicus Siep Stuurman dat 1848 slechts een voorzichtige breuk betekende in de politieke cultuur van destijds. Zo schrijft hij: ‘In plaats van de oligarchische vadsigheid kwam er een voorwaartse beweging in de politiek die door de conservatieven wel afgeremd maar niet ‘werkelijk tot staan gebracht kon worden’.²² Tot voor kort is de consensus – die Boogman in 1968 uiteenzette – altijd geweest dat het gecreëerde politieke bestel in 1848 te modern was voor zijn tijd.²³

Naast de gebeurtenissen zelf is het jaar 1848 ook bekeken vanuit het perspectief van de stijl van politiek. Daarmee wordt met name de politieke stijl in het parlement bedoeld, waarbij de focus ligt op de politieke leiders. Historicus Henk te Velde legt een verband tussen politieke persoonlijkheid en politieke periode waarmee hij de persoon van de politicus verbindt aan de

¹⁸ G. Waling, *1848. Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn* (Nijmegen 2016) 24-30.

¹⁹ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 248. Zie voor de internationale literatuur bijvoorbeeld: J. Sperber, *The European revolutions, 1848-1851* (Cambridge 2005); D. Dowe e.a., *Europe in 1848. Revolution and reform* (New York 2001); C.M. Jørgensen, ‘Transurban interconnectivities. An essay on the interpretation of the revolutions of 1848’, *European History Review* 2 (2012) 201-227; Waling, *1848. Clubkoorts en revolutie*.

²⁰ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 248-249.

²¹ Boogman, *Rondom 1848*, 63.

²² Stuurman, *Wacht op onze daden*, 160.

²³ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 249; Boogman, *Rondom 1848*, 103.

politieke periode.²⁴ Thorbecke vanuit dit perspectief een kind van zijn tijd. In een periode waarin de Tweede Kamer zich vooral opwierp als hoeder van het – in haar ogen – algemeen belang, was vanzelfsprekend geen plek voor politici die lokale belangen trachtten te vertegenwoordigen. Thorbecke zocht in zijn politieke stijl nadrukkelijk de afstand tot maatschappelijke groepen en leunde daarbij sterk op het vrije debat in het parlement. Dat debat werd niet geholpen als politici rechtstreeks opvattingen doorgaven van hun ‘in kleine belangen verzonken kiezers’.²⁵ Door zijn gekozen benadering komt Te Velde niet verder dan het simpelweg benoemen dat kiesverenigingen in 1848 nog in de kinderschoenen stonden, en dat Thorbecke en de andere liberalen in het parlement zich hiertegen hebben verzet.²⁶ Ongetwijfeld is dit juist maar het laat onverlet dat er zich ook politieke ontwikkelingen voltrokken buiten het parlement om die meer aandacht verdienen.²⁷

Ook de context van de politiek is in de trend van de nieuwe politiek culturele benadering meegenomen. Zo besteedt de historicus Harm Kaal aandacht aan de relatie tussen de opkomst van politieke partijen en de *politics of place*, waarbij de focus niet primair op het parlement ligt maar vooral op de plaats waar politiek ontstond en op de plaats waar over politiek werd gesproken. Deze benadering laat zien dat de politieke cultuur, ook die buiten het parlement, continu in ontwikkeling is. Deze inzichten tonen ons een beter begrip van de politieke representatie in Nederland.²⁸ Kaal gaat voor de periode 1848-1860 echter niet verder dan het benoemen dat de verkiezingen tot 1860 nauwelijks hun sporen achterlieten in de publieke ruimte.²⁹ Weliswaar is het zo dat voor deze periode politieke partijvorming achterbleef, maar hierdoor gaat Kaal wel voorbij aan de vele interessante democratische experimenten die na 1848 ontstonden als gevolg van het directe kiesrecht.

Aan de historische opvatting over de veronderstelde consensus, die voor de periode na 1848 een zekere continuïteit veronderstelt, lijkt een einde te komen nu Van Veen daar zijn kanttekeningen bij plaatst. Lokaal was soms wel degelijk sprake van een levendige en conflictueuze politieke praktijk. Volgens Van Veen moet Nederland in de historiografie naast

²⁴ H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 9-11.

²⁵ Ibidem, 25-26.

²⁶ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 26; daarnaast worden ook de lage opkomsten en de lage organisatiegraad voorafgaand aan de jaren 1870 waarin de eerste politieke partijen ontstaan, benadrukt. Zie bijvoorbeeld: P. de Rooy, *Ons stipse op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014) 88; idem, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2014) 65; I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003) 166.

²⁷ H. te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917’ in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2016) 122-123.

²⁸ Kaal, ‘Politics of place’, 487-488.

²⁹ Ibidem, 490.

Frankrijk en Duitsland een plek van betekenis krijgen. Ook in Nederland werd in 1848 de basis gelegd voor de politieke organisatievorming die eind negentiende eeuw plaatsvond.³⁰ Van Veen komt tot deze conclusie op basis van een analyse van de landelijke dagbladen en debatten over kandidaatstelling, die in de voornamelijk liberaal getinte dagbladen werden gevoerd. Lokaal onderzoek naar hoe de verkiezingen precies tot stand kwamen en georganiseerd werden in de kiesdistricten ontbreekt grotendeels nog voor het jaar 1848. Lokale kiesverenigingen zijn al wel onderzocht voor de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw maar nog nauwelijks voor het jaar 1848.³¹ Dit is – volgens Van Veen – op zijn minst opmerkelijk te noemen, aangezien er in dit jaar nog werd geëxperimenteerd met openbare kiesverenigingen, in tegenstelling tot de jaren daarna.³²

Onderzoek naar lokale kiesverenigingen is tot nu toe slechts voor twee steden – Amsterdam en Utrecht – verricht, en daar komt bij dat deze studies behoorlijk gedateerd zijn. Allereerst is er de casestudy van historicus Theo van Thijn naar de liberale oppositie in Amsterdam in de jaren 1844-1854. De studie laat zien dat de liberalen in Amsterdam zich al in 1846 verenigden door de oprichting van de Amstelsociëteit. Dit was een besloten kiesvereniging die ten doel had liberale kandidaten af te vaardigen voor lokaal en landelijk bestuur.³³ Daarbij nam de club ook buitenleden (niet-Amsterdammers) aan om de verspreiding van het liberalisme en georganiseerde liberale partijvorming kracht bij te zetten.³⁴ Na de verkiezingen in 1848, zo concludeert Van Thijn, moest de Amsterdamse ‘liberale partij’ echter het onderspit delven. De liberale minderheid werd grotendeels uitgeschakeld. De oude ‘heren’ zagen zich dankzij een effectieve tegencampagne grotendeels gehandhaafd.³⁵

De casestudy van historicus Johann von Santen naar het politiek leven in Utrecht laat juist het tegenovergestelde beeld zien, waarin ‘adel en patriciaat’ vrijwel volledig de toon bleven bepalen. Ondanks minieme pogingen van de liberale Rhijnsociëteit bleef in Utrecht alles bij het oude. Zo concludeert Von Santen dat in Utrecht ‘meer dan elders er een sterk besef van

³⁰ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 250.

³¹ Zie hiervoor bijvoorbeeld: R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999); D.J. Wolfram, *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad, 1850-1925* (Amsterdam 1993); J. van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam 1994).

³² Ibidem, 249.

³³ T. van Thijn, ‘Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854) (deel één)’, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 17:3 (1963) 181-204, aldaar 195; zie ook: J.H. von Santen, ‘De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851’ in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 113-154.

³⁴ T. van Thijn, ‘Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854) (deel twee)’, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 17:4 (1963) 293-327, aldaar 300.

³⁵ Ibidem, 306-307.

rangen en standen was blijven bestaan waarbij de maatschappelijke structuur nauwelijks leek veranderd'.³⁶

Op de oppervlakte is er in Amsterdam dus een zekere continuïteit waarneembaar, maar achter die façade was het politiek debat al wel degelijk in een stroomversnelling terechtgekomen. Utrecht bleef echter na 1848 nog lange tijd een conservatief beeld vertonen. De uiteenlopende ontwikkeling die zich in deze twee steden ontvouwde, noopt daarom tot verder stedelijk onderzoek naar de eerste rechtstreekse verkiezingen in 1848.

Onderzoek naar de organisatie en kandidaatstelling voor de verkiezingen in een stad als Arnhem – aanvullend op Amsterdam en Utrecht – biedt een mooie casestudy voor de politieke ontwikkelingen die zich na de grondwetsherziening ontvouwde op stedelijk niveau. Arnhem vormde het 1^e kiesdistrict van de provincie Gelderland. Dit kiesdistrict vaardigde Van Rosenthal af naar de Tweede Kamer. Wat Arnhem een interessante casus maakt is het feit dat de stad destijds een aanzienlijk liberaal bestuur kende en rond 1848 bekend stond als een vestigingsplaats voor gefortuneerden.³⁷ Daarbij kende Arnhem een van de meest landelijk liberale dagbladen uit die tijd in de vorm van de thorbeckiaans gezinde *Arnhemsche Courant*, waarin het politiek debat over de kandidaatstelling in de kiezersverenigingen deels plaatsvond. Desalniettemin werd niet 'volbloed' thorbeckiaan Dullert verkozen,³⁸ maar werd de conservatief-liberaal Van Rosenthal afgevaardigd naar de Tweede Kamer, namens het Arnhemse kiesdistrict.

De herverkiezing van Van Rosenthal roept de vraag op hoe de organisatie van de verkiezingen en de kandidaatstelling zich in Arnhem hebben ontvouwd. Een casestudy naar de herverkiezing van Van Rosenthal kan een bijdrage leveren aan het historiografisch debat over hoe er door het hele land in de kiesdistricten geëxperimenteerd werd met de organisatie en kandidaatstelling van de verkiezingen in 1848, en hoe de verkiezing van Van Rosenthal zich verhield tot de sinds 1814 dominant geworden politieke cultuur, waarin politieke organisaties lange tijd afwezig waren. Daarnaast levert dit onderzoek een bijdrage aan de verdere invulling in het onderzoek naar de politieke cultuur in Arnhem in de negentiende eeuw. Zo is er naar kiezersvergaderingen in Arnhem voor het jaar 1848 nog geen onderzoek verricht, en in een standaardwerk over Arnhem komt bij het bespreken van de politieke ontwikkelingen in de

³⁶ J.H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985) 110-166, aldaar 163.

³⁷ M. van Meurs, 'Gemeentebestuur in de negentiende eeuw' in: F.K. Buisman red., *Arnhem. Van 1700 tot 1900* (Utrecht 2009) 97, 100-101.

³⁸ Biografie van W.H. Dullert, https://www.parlement.com/id/vg091104uywp/w_h_dullert (geraadpleegd 27 maart 2020).

negentiende eeuw de naam van Van Rosenthal in het geheel niet aan bod.³⁹ De hypothese van het onderzoek volgt in grote lijnen de ontwikkelingen die zich ook in Amsterdam voltrokken. Weliswaar was er sprake van een krachtig liberaal netwerk en werd er veelvuldig gedebatteerd over de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen, uiteindelijk heeft of de liberale Arnhemse burgerij de voorkeur gegeven aan enige continuïteit door de herverkiezing van de heer Van Rosenthal, of de conservatieve tegenstand was groter dan die op het eerste oogopslag leek. Desalniettemin is er naar alle waarschijnlijkheid sprake geweest van een cultuuromslag, zoals Van Veen die omschreven heeft, waarin er in de openbare sfeer ruimte ontstond voor een soms ‘levendige en conflictueuze praktijk’.

Concepten en methodiek

Eenzijds wordt in grote lijnen het concept – de *politics of place* – uit het onderzoek van Kaal, naar politieke vertegenwoordiging en electorale cultuur in Nederland gevolgd.⁴⁰ Anderzijds zal de kwalitatieve methodiek en het brongebruik uit het onderzoek van Van Veen gevolgd worden om het publieke debat in Arnhem in kaart te brengen, en om de gebeurtenissen op de kiezersvergaderingen te beschrijven, omdat daarvan grotendeels verslag wordt gedaan in de dagbladen. Daarnaast zal archiefmateriaal bestaande uit aantekeningen, correspondentie en enkel krantenmateriaal – hierna nog nader toegelicht – van Van Rosenthal zelf worden gebruikt om te onderzoeken wat voor houding Van Rosenthal aannam ten opzichte van zijn achterban en wat was de houding van zijn achterban ten opzichte van Van Rosenthal?

Waar Kaal de *politics of place* gebruikt om over een langere periode bredere ontwikkelingen in kaart te brengen, zal het concept in dit onderzoek gebruikt worden om onderzoek te doen naar de al dan niet levendige en conflictueuze praktijk die ontstond tijdens en voorafgaand aan de verkiezingen in 1848, in en rondom de herverkiezing van Van Rosenthal. Zowel de aanwezigheid als afwezigheid van een buitenparlementaire politiek in en rondom Arnhem in 1848 kunnen een bijdrage leveren aan de huidige stand van zaken in het onderzoek naar de buitenparlementaire politieke ontwikkelingen in 1848 op stedelijk niveau.

Bij het gebruik van het concept *politics of place* zal de definitie van Kaal gevolgd worden. Hij definieert het concept aan de hand van een drietal kenmerken. Ten eerste kan er sprake zijn van persoonlijke banden tussen politici en de kiezer. Dit is bijvoorbeeld het geval indien politici hun positie als vertegenwoordiger kracht bij zetten door erop te wijzen dat ze afkomstig zijn uit, of woonachtig zijn in het kiesdistrict waar ze verkozen zijn. Ten tweede kan

³⁹ Zie hiervoor: Buisman red., *Arnhem. Van 1700 tot 1900* (Utrecht 2009).

⁴⁰ Kaal, ‘Politics of place’, 486-507.

een politicus wijzen op het belang dat hij vertegenwoordigt in het parlement. Dit kan het algemeen belang, of (lokale) belangen van degenen die op hem hebben gestemd. Als laatste is van belang dat de *politics of place* wijst op de (in)directe interactie tussen politici en de kiezer.⁴¹ Op welke manieren probeerden politici de kiezer te bereiken? Kwamen politici zelf opdagen bij kiezersvergaderingen om hun kandidatuur te promoten? Of was er juist sprake van een zekere afkeer van de kiezer zoals Thorbecke die beoogd had?

Bovenstaande vragen zullen als kapstok dienen bij de bestudering van het bronnenmateriaal. Hiermee kunnen de politieke ontwikkelingen voorafgaand aan, en rondom de herverkiezing van Rosenthal, beschreven en afgezet worden tegen de sinds 1814 dominante politieke cultuur, waarin politieke organisaties afwezig waren. Daarmee zal vervolgens iets gezegd worden over de politieke ontwikkelingen in Arnhem in zijn algemeenheid en kunnen de ontwikkelingen in Arnhem vergeleken worden met de ontwikkelingen in Amsterdam en Utrecht.

Daarnaast is geput uit de methodiek en het brongebruik uit het onderzoek van Van Veen.⁴² In zijn onderzoek naar kiezersvergaderingen in het gehele land, gebruikte hij de liberale dagbladen om het publieke debat voorafgaand aan de verkiezingen van 1848 in kaart te brengen. In dit onderzoek zal voornamelijk krantenmateriaal uit de database van Delpher gebruikgemaakt worden. Primair wordt de thorbeckiaans gezinde *Arnhemsche Courant* gebruikt. Ook is divers krantenmateriaal uit het archief van Van Rosenthal gebruikt. Het gaat hierbij om het *Overveluwsch weekblad*, het *Tielsch, Stads- en Arrondissements-Weekblad* en *De Fakkel*, die niet digitaal via Delpher beschikbaar zijn. Deze dagbladen doen verslag van de kiezersvergaderingen in en rondom Arnhem. De kranten worden geanalyseerd in een tijdsbestek van enkele maanden voorafgaand aan de verkiezingen tot enkele weken na de verkiezingen. Hierbij worden – indien Delpher gebruikt is – zoektermen als ‘verkiezingen’, ‘kiesvereniging’, ‘kandidaten’ (in meerdere variaties) gebruikt. Zodoende kunnen de gebeurtenissen in 1848 in kaart worden gebracht.

Grotendeels is gebruik gemaakt van het familiearchief van Bosch van Rosenthal bestaande uit materiaal van Van Rosenthal over zijn persoonlijk en openbaar leven waaronder ingekomen en uitgaande correspondentie, diverse stukken met betrekking tot zijn Kamerlidmaatschap en op diverse verkiezingen tot lid van de Tweede Kamer in 1848 en stukken betreffende zijn voorstel tot herziening van diverse grondwetsartikelen. Tevens is er geput uit het archiefmateriaal van De Groote Sociëteit die ten tijde van de verkiezingen in 1848

⁴¹ Ibidem, 487-488.

⁴² Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 247-276.

in Arnhem actief was. Een analyse van de kranten en de archiefstukken uit het familiearchief maakt het mogelijk om iets te zeggen over de gebeurtenissen rondom de verkiezingen in 1848. Meer specifiek is het mogelijk om de buitenparlementaire politiek en de relatie tussen politici en het electoraat beter in kaart te brengen. Niet alleen zullen met het krantenmateriaal de gebeurtenissen zoals die zich tot de lezer openbaarde bekend worden, ook de gebeurtenissen achter de schermen kunnen aan het licht gebracht worden.

Desalniettemin zijn er ook enkele valkuilen aanwezig bij de gekozen methodiek en de selectie van het brongebruik. Zo is het concept van Kaal soms lastig toe te passen op het aanwezige bronmateriaal. Vaak wordt niet expliciet over de relatie tussen de kiezers en de gekozenen gesproken, maar moet dit impliciet afgeleid worden uit het bronmateriaal. Daarbij is niet al het bronmateriaal even geschikt om een passend antwoord op de onderzoeksvraag en deelvragen te vinden. De correspondentie uit het gebruikte archiefmateriaal is niet geheel volledig en soms zijn gebeurtenissen in de dagbladen weggelaten die wel in de correspondentie genoemd zijn. Met behulp van het archiefmateriaal is daarom gepoogd om verslag te doen van gebeurtenissen die de dagbladen niet gehaald hebben, of waarvan de dagbladen simpelweg geen verslag van hebben kunnen doen.

De – veelal liberale – dagbladen zijn bovendien vanuit een bepaald, vaak ook eenzijdig, perspectief geschreven. In dit onderzoek is veelvuldig gebruikgemaakt van de *Arnhemsche Courant* die een specifiek doel voor ogen had – namelijk het bevorderen van de liberale grondwettelijke hervormingen. Het gevaar is aanwezig dat de andere zijde – die van het behoud – daardoor onderbelicht raakt. Daarom zijn, waar het mogelijk was, ook kleinere dagbladen gebruikt zoals het *Overveluwsch weekblad* of *De Fakkelt* die vanuit een ietwat neutrale of religieus perspectief schreven. Desondanks is er voldoende materiaal om een representatief beeld te schetsen op basis waarvan een oordeel geveld kan worden over de vraag hoe de verkiezing van Van Rosenthal zich verhield tot de sinds 1814 dominant geworden politieke cultuur. Op grond daarvan kan iets gezegd worden over de al dan niet levendige en conflictueuze praktijk in en rondom Arnhem.

De positionering van Van Rosenthal in de jaren 1840

‘Zoo lang de Kamer niet aandringt op radicale verandering van het kiesstelsel, op regtstreeksche verkiezingen, ontwaren wij in de Kamer tegenover de regering niet anders dan den geest der oude statenpartij, die het verlorene weder heroveren wil.’⁴³

De jaren 1840 stonden in het teken van onzekerheid en halfslachtigheid. De nationale identiteitscrisis kwam gedurende deze jaren tot zijn hoogtepunt. Naast de stagnerende economie lag ook de constitutionele ontwikkeling grotendeels stil.⁴⁴ Ten eerste was dit te wijten aan het ingewikkelde kiesstelsel dat politieke organisatievorming vooral belemmerde.⁴⁵ Ten tweede bestond grote verdeeldheid en onzekerheid over de toekomst van het Nederlandse constitutionele bestel. De belangrijkste twistpunten waren de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid en een hervorming van het kiesstelsel. Het Nederlandse parlement bevond zich in een impasse.⁴⁶ Ongeveer 20 tot 25 Kamerleden waren conservatief te noemen. Deze conservatieven bewogen zich vooral in de hoek van de adel en het patriciaat. Het waren de steunpilaren van de koning omdat ze apolitieke eensgezindheid uitstraalden en trouw bleven aan de regering. Daartegenover stond een klein clubje (vijf tot tien) doctrinair liberalen die volledige ministeriële verantwoordelijkheid en het directe kiesrecht wensten in te voeren. Daartussenin bevond zich een middengroep (20 tot 25) van gematigde conservatief-liberalen die voor geleidelijke hervormingen waren.⁴⁷ Om beter te begrijpen waarom Van Rosenthal namens het Arnhemse kiesdistrict werd afgevaardigd, is het van belang om te kijken welke positie hij innam in de debatten over de constitutionele hervormingen in de jaren veertig.

De positionering van Van Rosenthal in de debatten over constitutionele hervormingen is ambivalent te noemen. De vader van Van Rosenthal, Hans Heinrich Conrad von Rosenthal, was een militair in dienst van het Pruisische leger en kwam, na het conflict tussen stadhouder Willem V en de patriotten, in 1787 met het Pruisische leger naar de Republiek. Zijn zoon vestigde zich in 1816 als advocaat in Arnhem, waar hij in 1834 werd opgenomen in de Nederlandse adelstand. In 1841 nam hij voor het eerst zitting in de Tweede Kamer.⁴⁸ Van Rosenthal die vanwege zijn achtergrond gemakkelijk als conservatief door kon gaan, moet

⁴³ ‘Het initiatief der Kamer – Waar gaat het heen? – Wat zou de Kamer, wat zou de natie kunnen doen, tot bereiking van eenen heilzamen uitslag?’, *Arnhemse Courant* (22 januari 1840).

⁴⁴ Boogman, *Rondom 1848*, 9.

⁴⁵ Blok, *Stemmen en kiezen*, 206-207.

⁴⁶ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 251-252.

⁴⁷ *Ibidem*, 252-253.

⁴⁸ GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), Inleiding 3.2; GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 177a, Adelsdiploma voor J.Th.H. Nedermeyer van Rosenthal (1834).

desalniettemin geschaard worden onder de middengroep van gematigde conservatief-liberalen. Hier zijn twee redenen voor te geven. Ten eerste voerde hij effectief oppositie tegen het begrotingsbeleid van de regering. Ten tweede steunde hij gematigde grondwettelijke hervormingen. Dit leidde er bovendien toe dat Van Rosenthal bij de liberale pers en de burgerij een ‘populair’ Kamerlid werd. Weliswaar gingen de voorstellen van de doctrinaire liberalen hem een stap te ver, hij nam daarentegen wel zelf het initiatief tot constitutionele hervormingen, waarbij hij via een middenweg – tussen de conservatieven en de doctrinair – probeerde hervormingen tot stand te brengen.⁴⁹

Van Rosenthal verwierf, ondanks zijn afkeer van te snelle hervormingen, gedurende zijn tijd als Kamerlid steun van de liberale burgerij uit Arnhem. Daarnaast kon hij op steun rekenen van de *Arnhemsche Courant*. Enerzijds was dit logisch gelet op het feit dat Van Rosenthal advocaat te Arnhem was, anderzijds was het ook opmerkelijk omdat de *Arnhemsche Courant* vurig pleitbezorger was van de ‘liberale zaak’ en doorgaans steun gaf aan thorbeckiaanse liberalen.⁵⁰ De steun was vooral te danken vanwege zijn kordate optredens tegen de regering. Van Rosenthal voerde met name stevige oppositie tegen de begrotingswetten van de regering, waarbij hij, samen met andere conservatief-liberale Kamerleden, pleitte voor meer parlementaire controle op de staatsuitgaven.⁵¹ De *Arnhemsche Courant* herinnerde voor de verkiezingen de Arnhemse kiezers eraan dat toen Van Rosenthal na een van de debatten, waarin hij stevige oppositie voerde, uit Den Haag terugkeerde, een afvaardiging van de burgerij bij Van Rosenthal persoonlijk zijn ‘dank kwam betuigen voor zijne cordate en vrijzinnige houding in de Kamer’.⁵²

Dat Van Rosenthal bij de *Arnhemsche Courant* een streepje voor had op de andere Kamerleden bleek tevens uit een bericht waarin een anonieme schrijver zijn indrukken achterliet over de debatten in de Tweede Kamer. Hij was uiterst negatief over de gang van zaken. Er was – volgens de schrijver – ‘noch wrijving, noch wisseling van denkbeelden’. De schrijver merkte op dat er slechts vijf werkelijke sprekers waren, waaronder Van Rosenthal. ‘De heer Rosenthal is te zeer *gentleman* om ooit voor onderdanige dienaar des ministers te spelen’, aldus de anonieme schrijver. Van Rosenthal behoorde volgens hem tot de beste leden die de Kamer momenteel – in 1848 – kende.⁵³ Dat de *Arnhemsche Courant* weinig kritiek had op Van Rosenthal en dit soort berichten liet afdrukken, zegt iets over de politieke kwaliteiten –

⁴⁹ ‘De verkiezingen voor Gelderland’, *Arnhemsche Courant* (2 november 1848).

⁵⁰ Boogman, *Rondom 1848*, 34.

⁵¹ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 252; Zie ook: Boogman, *Rondom 1848*, 28.

⁵² ‘De verkiezingen voor Gelderland’, *Arnhemsche Courant* (2 november 1848).

⁵³ ‘Particuliere Correspondentie: ’s Gravenhage, 23 augustus’, *Arnhemsche Courant* (7 september 1848).

het controleren van de regering en het uitblinken in spreekvaardigheid – die het dagblad hem toedichtte en ook iets over de waardering die Van Rosenthal als conservatief-liberaal bij de Arnhemse burgerij had opgebouwd.

Dezelfde schrijver rangschikte Van Rosenthal onder de klasse die in Frankrijk de *conservateurs progressifs* werd genoemd.⁵⁴ Zijn positie als conservatief-liberaal, die de steun mocht ontvangen van de *Arnhemsche Courant*, kwam het duidelijkst naar voren bij de indiening van zijn voorstel voor de grondwetsherziening, nadat het Negenmannen-voorstel op 31 mei 1845 werd weggestemd met 34 tegen 21 stemmen. De belangrijkste punten van de liberalen betroffen de invoering van ministeriële verantwoordelijkheid en de introductie van het directe kiesrecht. Nadat dit voorstel werd afgewezen, ondernamen enkele conservatief-liberalen nog een poging om een minder radicale grondwetsherziening tot stand te brengen.⁵⁵ Van Rosenthal kwam daarbij met een eigen voorstel met zijn ontwerp voor *stuksgewijze* herziening. Het belangrijkste verschil met het Negenmannen-voorstel was de verkiezing met een enkele trap in plaats van het door de liberalen gewenste directe kiesrecht.⁵⁶ In de memorie van toelichting van zijn voorstel schrijft hij dat:

‘Hoe beperkt overigens, naar het oordeel van velen, de voorgestelde verbetering ook moge wezen, zoo kan en mag men derzelver gewigtige werking niet bewimpelen; door haar toch zoude de weg worden gebaad om een betrekkelijk beter kiesstelsel te verkrijgen, aan een aanzienlijk en door beschaving uitmuntend gedeelte der bevolking eenen meerderen invloed op de keuze der vertegenwoordigers van stedelijke en provinciale belangen te verschaffen, en het bewijs te leveren, dat die invloed ten onrechte wordt geschroomd.’⁵⁷

Dit voorstel kon, vanwege zijn beperkte omvang en het ontbreken van het door de liberale gewenste directe kiesrecht, als vanzelfsprekend niet op bijval rekenen van de *Arnhemsche Courant*. Van Rosenthal kon van de redactie wel op lof rekenen omdat hij vanuit zijn oogpunt zeer consequent en juist handelde. Het voorstel van Van Rosenthal had – aldus nog steeds de *Arnhemsche Courant* – het grote voordeel dat het:

‘de Kamer noodzaakte haar masker af te ligten, haren *onwil* om mede te werken tot eenige wezenlijke verbetering aan het daglicht te brengen en haar de laatste uitvlugt te benemen, waarachter zij zich tot nu toe vérscholen had’.⁵⁸

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Boogman, *Rondom 1848*, 42-43.

⁵⁶ GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 243, Voorstel tot herziening van den Grondwet (1846).

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ ‘De verkiezingen voor Gelderland’, *Arnhemsche Courant* (2 november 1848).

Van Rosenthal zou daarmee getracht hebben een werkelijke grondwetswijziging tot stand te brengen. Desondanks blijft het een raadsel waarom de *Arnhemsche Courant* zo standvastig achter Van Rosenthal bleef staan. Ook vlak voor de uiteindelijke grondwetsherziening van 1848 bleef Van Rosenthal zijn vraagtekens zetten bij de door de liberalen voorgestelde veranderingen. Toen in maart 1848 – door onder andere de ontwikkelingen in Frankrijk en Duitsland – het momentum eindelijk daar was voor verandering, stelde de plotseling liberale koning Willem II een grondwetscommissie in onder leiding van Thorbecke. Het proces duurde tot oktober 1848. In de tussenliggende periode ontstond levendig debat over onder andere de ministeriële verantwoordelijkheid en het kiesstelsel.⁵⁹ Het door de liberalen gewenste kiesrecht bleef ook nu een heikel punt in het parlement. Een meerderheid van het parlement bleef vasthouden aan een vorm van een indirect kiesstelsel.⁶⁰

Van Rosenthal vroeg zich ten stelligste af ‘of het tijdstip daar is, om tot het stelsel der regstreeksche verkiezingen over te gaan?’⁶¹ Dit citaat toont de conservatieve kant van Van Rosenthal waar de *Arnhemsche Courant* – een fel aanhanger van Thorbecke – wel erg makkelijk overheen leek te stappen. De oppositie van conservatieven en conservatief-liberalen tegen het directe kiesrecht mocht uiteindelijk niet baten. Onder hevige druk van de koning en de liberale publieke opinie werd het directe kiesstelsel met de grondwetsherziening van 1848 door de Staten-Generaal geloodst. De conservatief-liberalen, waaronder Van Rosenthal, hebben zich hierbij neer moeten leggen.⁶²

Half oktober werd duidelijk dat tussen 27 november en 2 december 1848 de eerste directe verkiezingen zouden plaatsvinden. Om de verkiezingen in goede banen te leiden, werd het land verdeeld in 68 kiesdistricten van ongeveer 45.000 inwoners. Per kiesdistrict zou de kandidaat die een absolute meerderheid op zich wist te krijgen, afgevaardigd worden naar het parlement. Alle mannen die ouder waren dan dertig konden verkozen worden. Er waren daarnaast geen formele vereisten voor kandidaatstelling.⁶³ Elke kiesgerechtigde kon de naam van zijn kandidaat naar wens op het stembiljet schrijven. De inzet van de verkiezingen zag vooral op de voortzetting van het werk van de grondwettelijke commissie. Doctrinaire liberalen, waaronder Thorbecke, wilden de liberale hervormingen voortzetten met wetgeving over onderwijs, armenzorg, openbaar bestuur en de vrijheid van vereniging. Dit zou voortvloeien uit de beginselen van de nieuwe Grondwet. Conservatief-liberalen zagen de nieuwe Grondwet

⁵⁹ Stuurman, *Wacht op onze daden*, 154-160.

⁶⁰ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 254.

⁶¹ ‘Tweede Kamer der Staten-Generaal’, *Arnhemsche Courant* (23 augustus 1848).

⁶² Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 254-255.

⁶³ Blok, *Stemmen en kiezen*, 240.

echter als een voorlopig eindpunt.⁶⁴ Omdat er geen formele vereisten waren, ging het publieke debat – naast de toekomstige richting van het nieuwe parlement – vooral over hoe de aanstaande verkiezingen georganiseerd moesten worden. Met name de kiezersorganisatie en kandidaatstelling waren verschijnselen waar het land geen ervaring meehad. Hoe moest men tot een weloverwogen stem komen, en hoe kon men ‘stemmenversnippering’ tegengaan?⁶⁵

De Musis Sacrum-vergaderingen

“Van de tegenwoordige Geldersche leden der Tweede Kamer is er slechts één dien wij onvoorwaardelijk meenen te kunnen en te moeten aanbevelen, den heer Nedermeijer van Rosenthal. Het Arnhemsche kiesdistrict zal, vertrouwen wij, niet aarzelen door deze verkiezing hulde te doen aan de onafhankelijke en consequente houding van dezen waardigen afgevaardigde in de Tweede Kamer.”⁶⁶

Met bovenstaande woorden sprak de redactie van de *Arnhemsche Courant*, voorafgaand aan de verkiezingen van 1848 die tussen woensdag 29 november en zaterdag 2 december plaatsvonden, zijn steun uit voor Van Rosenthal.⁶⁷ Dit is, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, opmerkelijk omdat Van Rosenthal beslist geen thorbeckiaan was en hij zich in het parlement – vlak voor de verkiezingen – afvroeg of het ‘tijdstip daar is, om tot het stelsel der regtstreeksche verkiezingen over te gaan?’ Bij Van Rosenthal bestond duidelijk twijfel over de wenselijkheid van het nieuwe kiesstelsel.⁶⁸ Waarom koos men niet voor thorbeckiaan Dullert, die ook populair was bij de *Arnhemsche Courant* en – zoals straks zal blijken – een goede indruk achterliet bij de Arnhemse kiezersvergaderingen?⁶⁹ Om inzicht te krijgen in de beweegredenen van de kiezers in Arnhem, is het noodzakelijk om in te gaan op de kiezersvergaderingen ter plaatse. Hoe verliepen de vergaderingen? Was er sprake van eensgezindheid of ontstond er juist discussie en conflict? En bovendien, wat waren de uitkomsten van de kiezersvergaderingen?

Vanaf de tweede helft van oktober 1848 intensiverde het publieke debat in zowel gematigde als liberale kranten aanzienlijk. Er werd veelvuldig gediscussieerd over hoe de komende verkiezingen georganiseerd moesten worden. Hierbij werd in de kranten ook vaak gewezen op het gevaar van ‘stemmenversnippering’. De verhalen uit het buitenland over

⁶⁴ Boogman, *Rondom 1848*, 76; Stuurman, *Wacht op onze daden*, 160.

⁶⁵ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 255.

⁶⁶ ‘De verkiezingen voor Gelderland’, *Arnhemsche Courant* (2 november 1848).

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ ‘Tweede Kamer der Staten-Generaal’, *Arnhemsche Courant* (23 augustus 1848).

⁶⁹ ‘Binnenlandse Berigten, Arnhem 27 november’, *Arnhemsche Courant* (28 november 1848).

revolutionaire toestanden droegen bij aan deze sfeer.⁷⁰ Gematigde (conservatief-)liberale kranten riepen daarom op tot ‘vereeniging’ en ‘eenstemmigheid’. ‘Vereenigt u, want eendragt maakt magt, verdeeldheid verzwakt’, aldus een ingezonden brief in de gematigde *Opregte Haarlemsche Courant* van 13 oktober.⁷¹ Thorbeckiaans gezinde kranten zoals de *Arnhemsche Courant* wezen vooral op de onafhankelijkheid van de kiezers en waren huiveriger voor het promoten van kiezersvergaderingen, omdat ze bang waren dat dit afbreuk zou doen aan de onafhankelijkheid en dat kiezers op die manier hun keuze niet in vrijheid konden maken.⁷²

Op 8 november was het dan eindelijk zover. Op het tijdstip van 18:00 uur zou de eerste Arnhemse kiezersvergadering plaatshebben in het uit 1847 stammende concertgebouw het Musis Sacrum. Driehonderd kiezers waren aanwezig. De verslaggever van de *Arnhemsche Courant* vermeldde dat ‘de talrijke opkomst bewees hoe groot de belangstelling van de kiezers in dit district is’. de uitnodiging voor de vergadering was uitgegaan van een twintigtal kiezers die zich – zo meldde de *Arnhemsche Courant* – vroeger tot een afzonderlijk en geheim genootschap hadden gevormd. De voorzitter van het afzonderlijke genootschap, de Arnhemse advocaat J.W. Schiff,⁷³ opende de vergadering met een toespraak die op weinig bijval kon rekenen van de genodigden.⁷⁴ De bedoeling van de twintigtal kiezers, die afkomstig waren van het mysterieuze genootschap, was slechts ‘om het gevoel der kiezers te leren kennen, ten einde zij – dat genootschap – daarmede hun voordeel konden doen’. De aanwezigen drongen in reactie daarop aan om zelf een bestuur te benoemen, belast met de leiding en de beraadslaging van de gang van zaken.⁷⁵

Het kostten de aanwezige kiezers veel moeite om het voorstel, tot de benoeming van een nieuw bestuur, in behandeling te brengen. Schiff bleef aandringen dat de bedoeling van de zijde van de oproepers slechts was om de kiezers ‘uit te noodigen het een en ander vóór of tegen dezen of genen kandidaat in het midden te brengen’. Het duurde vervolgens een tijdje voordat Schiff eindelijk om was, waarna hij verklaarde dat hij de vergadering niet wilde belemmeren. De vergadering werd tijdelijk overgenomen door raadslid en jurist Staats Evers. Onder diens leiding werd spoedig overgegaan tot het kiezen van een bestuur bestaande uit zeven leden, waaronder Schiff, Staats Evers zelf en R.M. Dullert (de vader van de thorbeckiaanse Willem

⁷⁰ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 256.

⁷¹ ‘Ingezonden: Waarde landgenooten en medeburgers’, *Opregte Haarlemsche Courant* (13 oktober 1848).

⁷² ‘Kiezersvereenigingen en candidaatschappen’, *Arnhemsche Courant* (5 november 1848); Zie ook: Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 259.

⁷³ Biografie van mr. J.W. Schiff, https://www.parlement.com/id/vg09llt99bxb/j_w_schiff (geraadpleegd 30 mei 2020).

⁷⁴ ‘Binnenlandsche Berigten, Arnhem 9 november’, *Arnhemsche Courant* (11 november 1848).

⁷⁵ ‘Binnenlandsche Berigten, Arnhem 9 november’, *Arnhemsche Courant* (11 november 1848); Zie ook: Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 261.

Hendrik Dullert). Het nieuwe bestuur verklaarde vervolgens dat men enige tijd nodig had om een plan op te stellen en de stelde vergadering tot nader orde uit tot zaterdag 11 november.⁷⁶

Onduidelijk is wat precies het doel was van Schiff en welke mensen allemaal onderdeel waren van zijn genootschap. In ieder geval was aan het begin van de eerste kiezersvergadering duidelijk dat ze probeerden de eensgezindheid van de vergadering te bewaren. Schiff, alsmede de andere leden van het clubje – van wiens namen bekend waren middels het verslag van de *Arnhemsche Courant* – waren tevens lid van de Groote Sociëteit van Arnhem, welke al in 1763 was opgericht. Deze sociëteit had formeel gezien als doel de ‘bevordering en veraangenaming van het gezellig verkeer van de leden – notabelen en de welgestelde burgerij – onderling’.⁷⁷ Het is echter aannemelijk dat in de sociëteit ook over politiek werd gesproken.

Zo waren naast de club van Schiff ook mensen als Staats Evers, Van Rosenthal, beide Dullerts, de gouverneur van Gelderland W.A. Schimmelpenninck van der Oye en één van de negenmannen J.M. de Kempnaer, lid van de Groote sociëteit.⁷⁸ Inhoudelijke notulen ontbreken, dus het is onmogelijk te achterhalen wat de rol van Schiff is geweest binnen de sociëteit en of er een connectie bestond tussen de club van Schiff en de sociëteit – los van het feit dat ze lid waren.⁷⁹ Het lijkt er op dat de club vooral bij de kiezers wilde polsen wie van de potentiële kandidaten de beste kanshebber was. De grote opkomst zorgde er echter voor dat de club de vergadering niet onder controle kreeg en – tegen de verwachting van Schiff in – uitliep op reuring en conflict.

Terug naar de Muis Sacrum-vergaderingen. Zoals aangekondigd vond de tweede kiezersvergadering plaats op zaterdag 11 november. Ook hier waren ongeveer driehonderd kiezers aanwezig. Schiff opende ditmaal als gekozen voorzitter de vergadering. Op het programma stond onder meer de behandeling van de bepalingen van orde. Deze werd zonder problemen aangenomen. Vervolgens zou het bestuur de richting aangeven die ze het beste leek, om zo op die manier tot het einddoel te komen, namelijk het ‘proclameren van kandidaten naar den geest der vergadering’. Het bestuur stelde voor om eerst een zogenaamd programma, een verklaring van beginselen, op te stellen en in stemming te brengen, zodat dit programma kon dienen als leidraad voor het voorstellen van kandidaten. De tweede stap bestond uit het

⁷⁶ Binnenlandsche Berigten, Arnhem 9 november’, *Arnhemsche Courant* (11 november 1848).

⁷⁷ GA, Groote Sociëteit te Arnhem (2057), inv.nr. 2, Reglement, vastgesteld op 18 april 1848, met de handtekening der leden (1848); Biografie van W.A. baron Schimmelpenninck van der Oye: https://www.parlement.com/id/vg09117kqrzg/w_a_baron_schimmelpenninck_van_der_oye (geraadpleegd 1 juli 2020); Biografie van mr. J.M. de Kempnaer: https://www.parlement.com/id/vg091126jqc/j_m_de_kempnaer (geraadpleegd 1 juli 2020).

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ GA, Groote Sociëteit te Arnhem (2057), inv.nr. 8, Memorie- en Resolutieboeken van ledenvergaderingen, april 1836 – april 1871.

voorstellen en selecteren van geschikte kandidaten. In een volgende vergadering zou dan de derde stap uitgevoerd kunnen worden – het kiezen van de kandidaten om tot een aanbeveling te komen voor de Arnhemse kiezers.⁸⁰

De eerste discussie ontstond al bij het bespreken en in stemming brengen van het beginselprogramma. Ondanks de afkeer van politieke beginselprogramma's van de thorbeckiaanse liberalen, wiens aanhang in Arnhem groot was, werd er in de Arnhemse kiesvergadering – net als in veel andere steden – toch een programma opgesteld.⁸¹ Ook de reuring, conflicten en discussies, die al vanaf het eerste ogenblik aanwezig waren, vallen niet direct te rijmen met de afstandelijke politieke stijl van de doctrinaire liberalen, die vooral van mening waren dat kiezers in onafhankelijkheid tot hun keuze moesten komen. De aanwezige kiezers konden het onderling niet eens worden met elkaar. Het bestuur bracht het volgende voorstel in stemming:

‘De Arnheemsche kiezersvergadering verklaart zich ten doel te stellen: het bevorderen, dat, ter goeder trouw, uitvoering worde gegeven aan de milde beginselen der gewijzigde grondwet, en dat de regering worde ondersteund in haar uitgedrukte voornemen van vereenvoudiging en bezuiniging in het huishouden van Staat.’⁸²

Een aantal aanwezige kiezers vond dit niet genoeg en stelde een amendement voor. Dit amendement hield een uitbreiding van de beginselverklaring in, strekkende tot het toevoegen van de beginselen van de Grondwet; het recht van vereniging, openbaarheid, vrijheid van godsdienst en onderwijs. Het bestuur bracht daartegenin dat deze beginselen al inbegrepen waren in de zinsnede ‘de milde beginselen der gewijzigde grondwet’. Het lijkt misschien een klein detail, maar al over de beginselverklaring werd lang vergaderd en gediscussieerd. Uiteindelijk werd het voorstel van het bestuur aangenomen en het amendement verworpen.⁸³

Nadat de vergadering het eens was geworden over de beginselverklaring, gingen de aanwezige kiezers over tot het noemen en voorstellen van personen die – in de geest van de kiezersvergadering en de beginselverklaring – mogelijk voor de kandidatuur van de kiezersvergadering in aanmerking kwamen. Nadat hierover gediscussieerd was, kwam het

⁸⁰ ‘Binnenlandsche Berigten, Arnhem 12 november’, *Arnhemse Courant* (14 november 1848).

⁸¹ Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 262; Zie over de aanhang van Thorbecke in Arnhem: Boogman, *Rondom 1848*, 48.

⁸² ‘Binnenlandsche Berigten, Arnhem 12 november’, *Arnhemse Courant* (14 november 1848).

⁸³ ‘Binnenlandsche Berigten, Arnhem 12 november’, *Arnhemse Courant* (14 november 1848); Zie ook: Van Veen, ‘Tussen vergadering en vereniging’, 262. Zo schrijft Van Veen dat in vele kiezersvergadering het opstellen van een beginselverklaring een controversiële kwestie was, waarbij de gemoederen hoog opliepen.

bestuur met een lijst. De top drie bestond uit respectievelijk Dullert, J.M de Kempnaer en Van Rosenthal.⁸⁴

Op 25 november, vier dagen voor de start van de verkiezingen, vond de definitieve Muis Sacrum-vergadering plaats. Alvorens het bestuur overging tot het in stemming brengen van de geselecteerde kandidaten, werd er door het bestuur een ingekomen brief van De Kempnaer voorgelezen. In deze brief verklaarde hij afstand te doen van zijn kandidatuur vanwege zijn ‘ambtsbezigheden’. Als ‘waarlijk liberaal’ zag hij geen gelijktijdige vervulling van zowel het ministerschap als volksvertegenwoordiger voor zich.⁸⁵ Het bestuur sprak vervolgens, om onbekende redenen, zijn steun uit voor Van Rosenthal. Het bestuur had Van Rosenthal – al voor de vergadering – verzocht om zich te binden aan het door de vergadering opgestelde programma. Dit hadden ze gedaan omdat Van Rosenthal zich in het verleden had uitgesproken tegen de beginselen van rechtstreekse verkiezingen en de vrijheid van godsdienst en onderwijs.⁸⁶

De verslaggever van de *Arnhemsche Courant* meldde dat ‘met leedwezen de vergadering moest vernemen, dat de heer Van Rosenthal - middels een brief aan het *Overveluwsch weekblad* – bezwaar had gevonden om eenige nadere verklaring zijner gevoelens te geven, en zich meende te moeten vergenoegen met op zijne antecedenten te wijzen’.⁸⁷ De verklaring van Van Rosenthal werd overigens wel gesteund door de *Arnhemsche Courant*. Zo schrijven ze dat ‘elk *waarlijk* liberaal en *constitutioneel* gezind kiezer daarin een reden moet zien om op Van Rosenthal te stemmen’.⁸⁸ Van Rosenthal bleef gedurende de verkiezingen dezelfde consistente houding en beginselen uitdragen.

Van Rosenthal viel, ondanks de steun van het bestuur en de *Arnhemsche Courant*, echter niet bij iedere kiezer in de smaak. Zo wist Van Rosenthal bij de uiteindelijke stemming slechts 101 stemmen op zich te krijgen. Dullert – vooraf niet gevraagd om een beginselverklaring te ondersteunen – kon op meer steun van de vergadering rekenen en kreeg 153 stemmen. Met volstrekte meerderheid proclameerde de vergadering Dullert tot zijn kandidaat. Dat Dullert, ondanks zijn liberale idealen, op tegenstand kon rekenen van een conservatief-liberaal die zijn twijfels zette bij het rechtstreekse kiesrecht, is naar alle waarschijnlijkheid te wijten aan zijn onervarenheid als politicus. Daartegenover stond Van Rosenthal die gedurende de jaren veertig

⁸⁴ ‘Binnenlandsche Berigten, Arnhem 12 november’, *Arnhemsche Courant* (14 november 1848).

⁸⁵ ‘Binnenlandsche Berigten, Arnhem 26 november’, *Arnhemsche Courant* (28 november 1848).

⁸⁶ Zie bijvoorbeeld: ‘Tweede Kamer der Staten-Generaal’, *Arnhemsche Courant* (23 augustus 1848).

⁸⁷ ‘Binnenlandsche Berigten, Arnhem 26 november’, *Arnhemsche Courant* (28 november 1848); GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Brief aan de redactie van het Overveluwsch weekblad (26 november 1848).

⁸⁸ ‘Binnenlandsche Berigten, Arnhem 27 november’, *Arnhemsche Courant* (28 november 1848).

zichzelf bij de kiezers in de kijker heeft weten te spelen. Ook de *Arnhemsche Courant* had niets tegen Dullert, ‘maar het is een nieuwe man waarbij het slechts nog gaat om *goede verwachtingen* die geen zekerheid geven voor de toekomst’.⁸⁹ Bovendien speelde mee dat in veel kiesvergaderingen soms groter gewicht werd toegekend aan de persoonlijke bekwaamheid dan aan beginselen.⁹⁰ Mede daarom ging de stemming vrij geleidelijk op.

De Muis Sacrum-vergaderingen waren – zoals volgend hoofdstuk zal blijken – een voorspiegeling voor het verdere verloop van de verkiezingen. Het zou een nek-aan-nekrace worden voor de beide heren. Bovendien zorgde de verdeeldheid tijdens de vergaderingen voor meer reuring en conflict dan in eerste instantie door de oproepers gewenst was. Het volstaat echter niet om enkel naar het verloop van de Muis Sacrum-vergaderingen te kijken om een goed beeld te krijgen van de uiteindelijke afvaardiging Van Rosenthal namens het Arnhemse kiesdistrict. Ondanks de oproep van de grootste kiezersvergadering van het kiesdistrict Arnhem om op Dullert te stemmen, kreeg Van Rosenthal toch uiteindelijk de meeste stemmen. Waren er bijvoorbeeld nog andere tekenen zichtbaar – misschien wel buiten de kiezersverenigingen om – die wezen op de voorkeur voor Van Rosenthal?

Een levendige en conflictueuze praktijk?

‘Protestanten, waakt! Arnhemsche Protestanten waakt gij vooral! Wij beklagen den Heer Mr. Dullert, dat zijne eerlijke grondbeginselen het middel worden in de hand der Jezuiten om den heer Van Rosenthal uit ’s lands vergaderzaal te weren, want nog eens, ’t is den R. C. niet te doen, om den heer Dullert te doen kiezen, maar om een der hunnen Van Rosenthal’s plaats te doen onteeren.’⁹¹

De Muis Sacrum-vergaderingen toonden al aan dat het heersende beeld van de kiezersvergaderingen – waarbij voornamelijk de eenstemmigheid centraal staat – aangepast moet worden. De verkiezingsactiviteiten in het Arnhemse kiesdistrict bleven bovendien niet alleen bij de Muis Sacrum-vergaderingen. Ook daarnaast waren kiezers actief bezig om de aankomende verkiezingen naar hun hand te zetten. Hierbij waren conflicten onvermijdelijk. Een aantal kiezers splitsten zich bijvoorbeeld af van de Muis Sacrum-vergadering om een eigen kiezersvergadering te beginnen. Naast deze conflictueuze praktijken waren de gebeurtenissen voorafgaand aan de verkiezing ook zeker levendig te noemen. Kiezers deden

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Boogman, *Rondom 1848*, 75.

⁹¹ GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, ‘Iets uit Arnhem’, *De Fakkel, Protestantsch Volksblad* (24 november 1848).

actief mee aan vergaderingen en er ontstonden levendige discussies over het al dan niet aannemen van programma's of steunverklaringen. Zelfs de kandidaten lieten zich niet geheel onberoerd. Kandidaten werden op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen op de kiezersvergaderingen middels correspondentie. Soms werden ze ook gevraagd om zich te binden aan een kiezersprogramma of verschenen ze zelfs op vergaderingen om hun kandidatuur te verantwoorden.

Niet alleen de *Arnhemsche Courant* bracht verslag uit van de Musis-Sacrum vergaderingen. Ook het protestantse Volksblad *De Fakkel* liet zich op vrijdag 24 november uit over de eerste bijeenkomst. Het verslag van *De Fakkel* is een welkome aanvulling op de berichtgevingen van de *Arnhemsche Courant*, omdat aan het licht komt dat na het conflict, over het al dan niet kiezen van een bestuur, 'eene andere partij, die der minderheid, of liever die der Roomsch-Catholijken, het voorwendsel aan de hand gegeven, eene afzonderlijke vergadering op eene andere plaats te doen beleggen'.⁹² Het bestuur van deze vergadering bestond uit 'vier Protestanten en een Roomsche, maar die laatste is een zoo fijn Jezuit, dat hij de vier anderen als marionetten doet handelen'. De vooringenomenheid en de antipapistische uitingen van de redactie moge duidelijk zijn, en wijzen nog maar eens op de conflictueusheid tijdens de verkiezingen in het Arnhemse kiesdistrict. Het is daarbij interessant om te zien dat kiezers bij de Musis Sacrum-vergadering niet lijdzaam toekeken, maar zelf initiatief namen tot het oprichten van een 'oppositionele' kiezersvergadering.⁹³

In tegenstelling tot de grotere en populairdere Musis Sacrum-vergadering bestond deze 'afsplitsing' slechts uit gemiddeld tachtig kiezers, waarvan de meerderheid Rooms-Katholiek was. Ook wordt nog vermeld dat de meerderheid van de aanwezigen bestond uit personen uit 'den lageren burgerstand'. De voorzitter van het vijfhoekige bestuur was een nog jonge advocaat wiens naam niet bekend was. de secretaris had – volgens het Volksblad *De Fakkel* – geen andere bedoeling dan het weren van Van Rosenthal uit de Tweede Kamer. Het werd al snel duidelijk waarom. Zo gaf de voorzitter op de eerste vergadering aan dat er een kiezersprogramma in 'de groote kiezersvergadering' was voorgesteld, waarna hij de vergadering vroeg of zij ook een kiezersprogramma verlangde. Slechts een enkeling was tegen het uitroepen van een kiezersprogramma. De grote meerderheid wenste hiertoe echter over te gaan.⁹⁴

⁹² Ibidem.

⁹³ Ondanks de conflicten lag de nadruk in de kranten echter vaak op de eenstemmigheid van de vergaderingen. Zie: Van Veen, 'Tussen vergadering en vereniging', 263.

⁹⁴ GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, 'Iets uit Arnhem', *De Fakkel, Protestantsch Volksblad* (24 november 1848).

Om tot de juiste kandidaat te komen, besliste het bestuur dus allereerst dat er een kiezersprogramma zou komen. De voorzitter begon met het citeren van de verklaring die bij de Muis Sacrum-vergadering was aangenomen. Hier voegde hij nog aan toe dat de artikelen in de grondwet welke op de godsdienst, het onderwijs en het recht van vereniging betrekking hadden, expliciet in het kiezersprogramma terug moesten komen. Ditzelfde voorstel was ook tijdens de Muis Sacrum-vergadering in stemming gebracht. De kleine minderheid die hier zijn voorkeur voor had uitgesproken tijdens de Muis Sacrum-vergadering, was hier in grote meerderheid vertegenwoordigd, zodat het uitgebreidere programma kon worden aangenomen.⁹⁵ Het doel van het aannemen van een dergelijk kiezersprogramma was tweeledig. Enerzijds het uitsluiten van Van Rosenthal nu hij in het recente verleden vraagtekens had gezet bij onder andere de vrijheid van godsdienst en onderwijs.⁹⁶ Anderzijds de ondersteuning van de Thorbeckiaan Dullert die wél voor de volle honderd procent de vrijheid van godsdienst en onderwijs propageerde.⁹⁷ Ook bij deze vergadering kreeg Dullert uiteindelijk de steun van de, in dit geval, veelal rooms-katholieke kiezers.

Op basis van de gebeurtenissen in de Muis Sacrum-vergaderingen en de afsplitsende kiezersvergadering, was het duidelijk dat de verkiezingsstrijd in Arnhem vooral zou uitlopen op een strijd tussen de conservatief-liberaal Van Rosenthal en de thorbeckiaan Dullert. Tijdens de kiezersvergaderingen was Dullert nog de favoriet, maar niet alle kiezers kwamen opdagen bij kiezersvergaderingen. Van de 973 kiesgerechtigden in Arnhem ging, gelet op de verslagen in de kranten, ongeveer iets minder dan de helft naar een kiezersvergadering. De andere helft kwam niet opdagen maar maakte wel gretig gebruik van hun verworven stemrecht, getuige de relatief hoge opkomst in Arnhem.⁹⁸ Het uiteindelijke resultaat was een goede afspiegeling van het verloop van de kiezersvergaderingen, echter viel de uitslag wel de andere kant op. Met een volstreekte meerderheid van 426 stemmen werd Van Rosenthal verkozen voor het Arnhemse kiesdistrict. Dullert kreeg slechts 330 stemmen.⁹⁹

Aannemelijk is dat veel kiezers die uiteindelijk op Van Rosenthal gestemd hebben, afkomstig zijn van buitenstedelijke onder-kiesdistricten als Ede en Rheden. Zo schreef een teleurgestelde kiezer aan de *Arnhemsche Courant* na de verkiezing dat ‘de meer in de staatkunde ingewijde *stedelingen* voornamelijk die vrees – van een reactionaire oppositie –

⁹⁵ ‘Binnenlandsche Berigten, Arnhem 12 november’, *Arnhemsche Courant* (14 november 1848).

⁹⁶ ‘Tweede Kamer der Staten-Generaal’, *Arnhemsche Courant* (23 augustus 1848).

⁹⁷ Liberalen konden om die redenen vaak ook op steun rekenen vanuit de Rooms-Katholieke hoek. Zie: Stuurman, *Wacht op onze daden*, 154.

⁹⁸ Boogman, *Rondom 1848*, 105; Blok, *Stemmen en kiezen*, 305.

⁹⁹ ‘Binnenlandsche Berigten, Arnhem 2 dec.’ *Arnhemsche Courant* (3 december 1848).

koesterden. De heer Van Rosenthal heeft voornamelijk zijne meerderheid slechts te danken aan de 200 stemmen van de onder-kiesdistricten Ede en Rheede, de bijna *allen* op hem gevallen waren'.¹⁰⁰ Het kiezen van een geschikte kandidaat bleef bovendien niet beperkt tot activiteiten op kiezersvergaderingen, getuige een opvallend gerucht dat zich zou hebben afgespeeld in Ede, waarover een kiezer zich beklagde in de *Arnhemsche Courant*. Zo zouden kiezers lastiggevallen worden met briefjes, getekend door ene G.A.A. van de Wall uit Arnhem, waarbij hij de kiezers 'ten vriendelijkste uitnodigt tot medewerking' en daarmee kiezers aanspoorde om hun stem uit te brengen op Van Rosenthal.¹⁰¹

Van Rosenthal kon naast de steun uit het Arnhemse kiesdistrict ook op steun uit Harderwijk, het tweede kiesdistrict van Gelderland, rekenen. Het *Overveluwsch weekblad* deed hierover verslag, waarbij de redactie – zoals we eerder ook al zagen bij de *Arnhemsche Courant* – zijn steun uitsprak voor Van Rosenthal. De redactie wees daarbij op zijn 'antesiedenten die in de provincie bekend zijn'. Zijn ervaring als Kamerlid was volgens de redactie 'belangrijker dan elke geloofsbelijdenis'.¹⁰² Van Rosenthal werd bovendien bij een kiezersvergadering te Harderwijk, waarbij overigens slechts 69 kiezers aanwezig waren, met grote meerderheid tot kandidaat geproclameerd en kreeg uiteindelijk bij de verkiezingen de meeste stemmen op zich.¹⁰³

Ondanks Van Rosenthals afkeur tot enigerlei wijze van verbinding zoeken met kiezers en met kiezersverenigingen – eigenlijk vertegenwoordigde hij daarmee een thorbeckiaans ideaal, in tegenstelling tot Dullert die wel op een kiezersvereniging verscheen om daar een kiezersprogramma te onderschrijven – voelde hij zich toch genoodzaakt om de kiezers uit Harderwijk in te lichten over de keuze voor zijn afvaardiging naar de Tweede Kamer. Dit deed hij middels een ingezonden brief aan het *Overveluwsch weekblad*, waarin hij de kiezers bedankte. Hij schreef dat hij 'langs dien weg aan alle kiesbevoegden' wenste 'medetedeelen dat hij voor het kiesdistrict mijner eigene woonplaats mijne keuze mogt bepalen'.¹⁰⁴

Het was niet de enige keer dat Van Rosenthal op die manier communiceerde met zijn kiezers. Hij onderhield ook correspondentie met hooggeplaatste lieden uit de burgerij die veel

¹⁰⁰ 'Ingezonden stukken: Aan mijne medekiezers in het district Arnhem', *Arnhemsche Courant* (5 december 1848).

¹⁰¹ 'Ingezonden stukken: Aan de redactie der Arnhemsche Courant', *Arnhemsche Courant* (10 december 1848).

¹⁰² GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, 'Stadsnieuws', *Overveluwsch weekblad* (25 november 1848).

¹⁰³ GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, 'Uitslag der Verkiezingen', *Overveluwsch weekblad* (2 december 1848).

¹⁰⁴ GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, 'Ingezondene Stukken', *Overveluwsch weekblad* (16 december 1848).

invloed uitoefenden op kiezersvergaderingen.¹⁰⁵ Enerzijds kon hij op deze manier zijn (schijn van) onafhankelijkheid als Kamerlid bewaren. Anderzijds wist hij maar al te goed wat zich afspeelde tijdens de kiezersvergaderingen. Op die manier kon hij toch enige invloed uitoefenen op het verloop van de vergaderingen. Zo correspondeerde Van Rosenthal met de liberaal Gerrit Abraham De Meester over de kiezersvergadering in Harderwijk.¹⁰⁶ Hij was de voorzitter – tevens was hij burgemeester van Harderwijk én kandidaat voor de verkiezingen – van die vergadering. Na over en weer gecorrespondeerd te hebben, verklaarde De Meester tijdens een kiezersvergadering af te zien van zijn kandidatuur. In plaats daarvan beval hij de kiezers aan om op Van Rosenthal te stemmen.¹⁰⁷ Diens aanbeveling werd ook afgedrukt in het *Overveluwsch weekblad*.¹⁰⁸

Van Rosenthal onderhield ook uitvoerige correspondentie met een vriend genaamd H.J. Ten Hoet uit Nijmegen. Van de correspondentie zijn echter alleen de brieven van Ten Hoet aan Van Rosenthal aan ons overgeleverd. De correspondentie geeft ons een inkijkje in een kleine kiezersvereniging te Nijmegen met de naam ‘Burgerpligt’. Bij de eerste vergadering werd Ten Hoet benoemd in een commissie die belast was met het selecteren van kandidaten.¹⁰⁹ Ten Hoet schreef aan Van Rosenthal dat hij voornemens was om hem in de eerste plaats aan te bevelen als kandidaat voor de Tweede Kamer. Hij kaartte daarbij wel aan dat Van Rosenthals benoeming in Arnhem al ‘zoo goed als zeker was en wij in dat geval onze stemmen zouden verspillen’. Daarom verzocht Ten Hoet Van Rosenthal om met alternatieve kandidaten komen voor het geval dat ze andere kandidaten moesten voordragen.¹¹⁰

De correspondentie eindigde met een laatste brief van Ten Hoet aan Van Rosenthal, waarbij hij hem veel geluk wenste in de Tweede Kamer. Ook schreef hij dat ‘onze vereniging Burgerpligt intusschen al hare stemmen op u welgeborenen had uitgebragt’. Ondanks de steun van de vereniging Burgerpligt – Van Rosenthal kreeg slechts 54 stemmen in het kiesdistrict

¹⁰⁵ Zo correspondeerde Van Rosenthal onder andere met Schimmelpenninck van der Oye, de gouverneur van Gelderland, over de aanstaande verkiezingen. Schimmelpenninck van der Oye wenste zich echter niet met de verkiezingen te bemoeien, zodat het bleef bij succeswensen vanuit zijn kant: GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, brief aan Van Rosenthal van Schimmelpenninck van der Oye (Arnhem, 22 november 1848).

¹⁰⁶ Biografie van Mr. G.A. de meester, https://www.parlement.com/id/vg09ll38u1ym/g_a_de_meester (geraadpleegd 15 juni 2020).

¹⁰⁷ GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, correspondentie tussen De Meester en Van Rosenthal (23 november 1848).

¹⁰⁸ GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, ‘Stadsnieuws’, *Overveluwsch weekblad* (25 november 1848).

¹⁰⁹ GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, brief aan Van Rosenthal van H.J. Ten Hoet (? Datum onbekend); GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, brief aan Van Rosenthal van H.J. Ten Hoet (Nijmegen, 1 december 1848).

¹¹⁰ GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, brief aan Van Rosenthal van H.J. Ten Hoet (Nijmegen, 16 november 1848);

Nijmegen – was het bijlange na niet genoeg om ook in Nijmegen verkozen te worden.¹¹¹ Toch laat deze correspondentie zien dat Van Rosenthal – ondanks zijn afkeer van direct contact met de kiezers – enige vingers in de pap hield en zelfs invloed uitoefende door middel van het corresponderen met aanwezigen op de kiezersvergaderingen.¹¹²

Conclusie

Hoe past (het proces van) de verkiezing van Van Rosenthal tot Tweede Kamerlid in het toenmalige volop gevoerde publieke debat over de experimentele fase van de kiezersorganisaties, die principieel haaks stonden op de sinds 1814 gecultiveerde afkeer van georganiseerde vormen van partijpolitiek? Om deze vraag te beantwoorden is gepoogd om de politieke organisatievorming rondom de verkiezing van Van Rosenthal in 1848 bloot te leggen aan de hand van krantenartikelen en gevoerde correspondentie van Van Rosenthal met kiezers en kandidaten. Op basis daarvan kan onderzocht worden of er al dan niet sprake was van een levendige en conflictueuze praktijk tijdens de verkiezingen in 1848 in het Arnhemse kiesdistrict – en ook omliggende kiesdistricten daar waar Van Rosenthal meedong voor het kandidaatschap.

Met dit onderzoek is getracht een aanvulling te geven op recent onderzoek naar de (her)waardering van politieke organisatievorming, waarin een prominentere plek wordt toegekend aan de vele experimenten met vormen van kiezersorganisatie vanaf de intrede van het directe kiesrecht in 1848. Allereerst was het van belang om te achterhalen welke positie Van Rosenthal innam ten opzichte van de (mislukte) constitutionele hervormingen in de jaren 1840. Hij was een voorstander van gematigde grondwettelijke hervormingen. Hij steunde gedeeltelijke hervormingen zoals die werden voorgesteld door de negen liberale mannen in het parlement gedurende de jaren 1840. Echter was hij geen onvoorwaardelijk pleitbezorger van progressieve hervormingen. Hij uitte bijvoorbeeld zijn twijfels over de rechtstreekse verkiezingen en plaatste vraagtekens bij de vrijheid van godsdienst en onderwijs.

De ideologische achtergrond van Van Rosenthal kwam ter sprake in de kiezersvergaderingen voorafgaand aan de verkiezingen. Tijdens deze vergaderingen experimenteerden kiezers met nieuwe vormen van kiezersorganisatie en kandidaatstelling. In het Arnhemse kiesdistrict nam de conservatief-liberale Van Rosenthal het op tegen de thorbeckiaanse Dullert. Vanuit conservatieve zijde – conservatieven in het parlement – werd

¹¹¹ GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, brief aan Van Rosenthal van H.J. Ten Hoet (Nijmegen, 1 december 1848).

¹¹² ‘Binnenlandsche Berigten, Arnhem 26 november’, *Arnhemsche Courant* (28 november 1848); GA, Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Stukken betreffende de verkiezingen, ‘Stadsnieuws’, *Overveluwsch weekblad* (25 november 1848).

van bovenaf gewezen op het gevaar van ‘stemmenversnippering’ en radicale minderheden. Vanuit liberale zijde – vooral de dagbladen en het clubje rondom Thorbecke – was men daarentegen huiverig voor de nieuwe experimenten omdat mogelijk de onafhankelijkheid van de kandidaten onder druk kwam te staan. Om die redenen werd in de kranten vooral opgeroepen tot eendracht en eenstemmigheid. De aanloop naar de verkiezingen verliep – in de beeldvorming althans – daardoor rustig en bedaard.

Om bovenstaande redenen betoogde Boogman en Stuurman dat in de Nederlandse politieke ontwikkeling het continuïteitselement groot bleef en ‘dat de gang van zaken bij de verkiezingen een bevestiging inhoudt van de these dat het in 1848 gecreëerde politieke bestel in menig opzicht te modern is geweest voor het Nederland van toen’. Van Veen plaatst echter kanttekeningen bij deze these. Zo stelt hij dat er lokaal soms sprake was van een levendige en conflictueuze praktijk. Uitgebreid onderzoek naar hoe de verkiezingen zich op lokaal niveau ontvouwde, is echter slechts voor Amsterdam en Utrecht uitgevoerd.

Met dit bachelorwerkstuk is gepoogd daarop een aanvulling te leveren. Net als in Amsterdam – in tegenstelling tot het conservatieve Utrecht – was er in Arnhem sprake van een krachtig liberaal netwerk en werd er veelvuldig gedebatteerd over de kandidaatstelling voor de verkiezingen. Uiteindelijk gaven de Arnhemse burgers en notabelen de voorkeur voor enige continuïteit met de herverkiezing van Van Rosenthal. Desalniettemin was er sprake van een cultuuromslag, zoals omschreven door Van Veen, waarin er in de openbare sfeer ruimte ontstond voor een soms levendige en conflictueuze praktijk.

De gebeurtenissen tijdens de Muis Sacrum-vergaderingen waren een toonbeeld van de levendige en conflictueuze praktijk in en rondom Arnhem. Zo werd bijvoorbeeld veelvuldig gediscussieerd over het kiezen van een bestuur, het aannemen van een beginselverklaring en over de voordracht van de kandidaten. Het aandragen en steunen van kandidaten – zoals het gerucht ging in de dagbladen – ging ook buiten de vergaderingen door, door middel van het uitdelen van steunbriefjes. Van eenstemmigheid en eendracht was nauwelijks sprake.

Ook de kandidaten lieten zich niet ongemoeid. Kandidaten als Dullert en De Meester verschenen op kiezersvergaderingen om hun kandidatuur te promoten of om een beginselverklaring te onderschrijven. Van Rosenthals karakter was dubbelzinniger. Enerzijds stelde hij zich onafhankelijk en consequent op – waardoor hij, ondanks zijn politieke kleur, op steun kon rekenen van de *Arnhemsche Courant* –, anderzijds combineerde hij die beginselen met een modernere stijl van communicatie met de kiezers, door middel van ingezonden artikelen in dagbladen en correspondenties met invloedrijke lieden op kiezersvergaderingen.

De conflictueusheid liep zelfs zo hoog op dat een groep kiezers, die aanwezig waren bij de Muis Sacrum-vergaderingen zich afsplitste en een eigen kiezersvergadering begon. Hiervan was de meerderheid Rooms-Katholiek. Volgens de redactie van het protestantste volksblad *De Fakkel* had deze vergadering enkel en alleen het doel om Van Rosenthal te weren uit de Tweede Kamer. Dat hierbij ook antipapistische uitingen gedaan werden, toont aan dat naast een conservatieve en liberale strijd ook religieuze conflicten deel uitmaakten van de plaatselijke politieke cultuur. Dat thema valt helaas buiten de reikwijdte van dit onderzoek. Vervolgonderzoek naar religieuze tegenstellingen tijdens de verkiezingen van 1848 zouden echter wel mogelijk interessante nieuwe bevindingen op kunnen leveren die tevens bijdragen aan het verder in kaart brengen van de levendige en conflictueuze praktijk.

Dit bachelorwerkstuk vormt aldus een aanvulling op het onderzoek van Van Veen. Ook vormt het een welkome aanvulling op de lokale politieke geschiedenis van Arnhem. Niettemin kan nog niet gezegd worden dat er in het gehele land sprake was van een verregaande cultuuromslag, waarbij de oude verkiezingscoterieën vervangen werden door de democratische experimenten van 1848. De conclusie die Van Veen trekt – dat Nederland een plek verdient naast Frankrijk en Duitsland in de historiografie over het revolutiejaar 1848 – is daarmee wellicht iets te voorbarig. Onderzoek heeft al aangetoond dat de euforie van 1848 plaatsmaakte voor een neergang van het enthousiasme met een daling in de verkiezingsopkomsten tot gevolg. Nog belangrijker echter is dat er op basis van deze casestudy, die zich voornamelijk op Arnhem richt, niet veel afgeleid kan worden over hoe het er in de rest van het land aan toeging. Zo laat de casestudy van Von Santen over Utrecht juist een conservatiever beeld zien. Om een compleet beeld te krijgen, is meer onderzoek op lokaal en provinciaal niveau gewenst.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Gelders Archief:

Familie Bosch van Rosenthal (0724), Inleiding 3.2.

Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 177a, Adelsdiploma voor J.Th.H. Nedermeyer van Rosenthal (1834).

Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 237, Diverse stukken betreffende de verkiezingen van J.Th.H. Nedermeyer van Rosenthal tot lid van de Tweede Kamer in 1841, 1843, 1846 en 1848.

Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 243, Voorstel tot herziening van den Grondwet (1846).

Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 244, Kladontwerp voor veranderingen in de grondwet door J.Th.H. Nedermeyer van Rosenthal (1845).

Familie Bosch van Rosenthal (0724), inv.nr. 1188, J.Th.H. Nedermeyer van Rosenthal, prent (1845-1863) (Voorblad).

Groote Sociëteit te Arnhem (2057), inv.nr. 2. Reglement vastgesteld op 18 april 1848, met de handtekening der leden (1848).

Groote Sociëteit te Arnhem (2057), inv.nr. 8. Memorie- en resolutieboeken van ledenvergaderingen, april 1836 – april 1871.

- Delpher:

Arnhemsche Courant:

22 januari 1840.

23 augustus 1848.

7 september 1848.

4 oktober 1848.

2, 5, 11, 14, 26 en 28 november 1848.

3, 5 en 10 december 1848.

Opregte Haarlemsche Courant:

13 oktober 1848.

Biografieën

Gerrit Abraham de Meester:

https://www.parlement.com/id/vg091138u1ym/g_a_de_meester

Jacobus Mattheüs de Kempenaer:

https://www.parlement.com/id/vg091126jcqc/j_m_de_kempenaer

Jan Willem Schiff:

https://www.parlement.com/id/vg0911t99bxb/j_w_schiff

Johan Theodoor Hendrik Nedermeijer Ridder van Rosenthal:

https://www.parlement.com/id/vg09113koxva/j_th_h_nedermeijer_ridder_van_rosenthal

Willem Anne baron Schimmelpenninck van der Oye:

https://www.parlement.com/id/vg09117kqrzg/w_a_baron_schimmelpenninck_van_der_oye

Willem Hendrik Dullert:

https://www.parlement.com/id/vg091104uywp/w_h_dullert

Secundaire literatuur

Aerts R. e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013).

Aerts R., *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997).

Blok L., *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987).

Boogman J.C., *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978).

Dowe D. e.a., *Europe in 1848. Revolution and reform* (New York 2001).

Eskes J.A.O., 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848', *Jaarboek 1991 DNPP* (1992) 62-83.

Haan I. de & H. Te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN*, 111 (1996) afl. 2, 167-200.

Haan I. de, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003).

- Jacobs, I. & F. Keverling Buisman, *Arnhem van 1700 tot 1900* (Utrecht 2009).
- Jong R. de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (1999).
- Jørgensen C.M., 'Transurban interconnectivities. An essay on the interpretation of the revolutions of 1848', *European History Review* 2 (2012) 201-227.
- Kaal H., 'Politics of place: political representation and the culture of electioneering in the Netherlands, c. 1848-1980s', *European Review of History* 23:3 (2016) 486-507.
- Meurs M. van, 'Gemeentebestuur in de negentiende eeuw', in: F.K. Buisman red., *Arnhem. Van 1700 tot 1900* (Utrecht 2009).
- Miert J. van, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam 1994).
- Rooy P. de, *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).
- Rooy P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2014).
- Santen J.H. von, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851', in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 113-154.
- Santen J.H. von, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985) 110-166.
- Sperber J., *The European revolutions, 1848-1851* (Cambridge 2005).
- Stuurman S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992).
- T. van Tijn, 'Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854) (deel één)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 17:3 (1963) 181-204.
- Thijn T. van, 'Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854) (deel twee)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 17:4 (1963) 293-327.
- Veen A. van, 'Tussen vergadering en vereniging. Het publieke debat over en experimenten met kandidaatstelling en kiezersorganisaties bij de eerste directe Tweede Kamerverkiezingen in 1848', *De Moderne Tijd* 1:3-4 (2017) 247-276.
- Waardt M. van de, *De man van 1848. Dirk Donker Curtius* (Nijmegen 2018).
- Waling G., *1848. Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn* (Nijmegen 2016).
- Wolffram D.J., *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provinciestad, 1850-1925* (Amsterdam 1993).